

Overbruggen van denkbeelden en grenzen: De effecten van opleidingsniveau op anti-immigratie attitudes in West- en Oost-Europa

Winnaar van de Mens & Maatschappij Bachelorscriptieprijs 2023

Chris Goossens
Universiteit Utrecht
chrisgoossen@hotmail.com

Jan-Willem Simons
Universiteit Utrecht
j.g.simons@uu.nl

Abstract

Bridging minds and borders: the effects of educational attainment on anti-immigration attitudes in Western and Eastern Europe

Increasing immigration flows into the European Union over the past two decades have created tensions between Eastern and Western European member states over how best to address this problem. This article examines and compares the effect of educational attainment on anti-immigration attitudes in Eastern and Western European countries from 2002 to 2022. It also evaluates whether and how this effect is mediated by cultural and economic threat perceptions in the Eastern and Western European contexts. Using the Hayes process multiple moderated mediation regression model, we find an overall effect of educational attainment on anti-immigration attitudes, which is partially mediated by economic and cultural threat perceptions in both regions. The strength of these mediating effects varies by region and is smaller for both types of perceived threats in the context of Eastern Europe. These results highlight the importance of taking regional differences into account when examining the relationship between educational attainment and anti-immigrant attitudes in the European context, as well as for understanding and developing immigration policy in the EU.

Keywords: education, anti-immigration attitudes, cultural threat, economic threat, Eastern/Western Europe

1 Inleiding

Sinds 1980 heeft immigratie in Europa aanzienlijk aan politieke relevantie gewonnen (Green-Pedersen & Otjes, 2017). Deze ontwikkeling heeft geresulteerd in een groeiend aantal politieke conflicten over immigratie op Europees niveau (Toygür & Benvenuti, 2016). Een recent voorbeeld van dergelijke spanningen deed zich voor tijdens de Europese migratiecrisis van 2015 (Csanyi, 2020). Gedurende dat jaar ervoer Europa een substantiële toename van het aantal vluchtelingen en migranten dat het continent bereikte. Concreet dienden 1,3 miljoen mensen een asielverzoek in bij de Europese Unie (EU) (Barlai, Fähnrich, Griessler & Rhomberg, 2017).

Om de last van vestiging en huisvesting gelijkmatiger te verdelen, presenteerde de Europese Commissie een plan om migranten van ontvangende EU-lidstaten, zoals Griekenland en Italië, te herverdelen over alle andere EU-lidstaten (Toygür & Benvenuti, 2016). Dit voorstel stuitte op verzet van de leden van de Visegrad-groep (Tsjechië, Hongarije, Polen en Slowakije), wat op zijn beurt leidde tot de vorming van twee brede kampen binnen de Europese Unie: enerzijds de Centraal- en Oost-Europese landen die vastberaden waren om de toestroom van vluchtelingen naar het vasteland van Europa te beperken en anderzijds de West- en Zuid-Europese landen die minder weerstand boden tegen het delen van de last.

Om deze contrasterende beleidsstandpunten over het immigratievraagstuk tussen Oost- en West-Europa beter te begrijpen, onderzoekt dit artikel hoe onderwijsniveau en de perceptie van culturele en economische intergroepsdreiging de anti-immigratiehouding van bewoners in deze twee regio's op verschillende manieren bepalen.

Dit artikel richt zich op attitudes, aangezien eerder onderzoek heeft aangetoond dat de immigratiebeleidsmaatregelen van EU-landen ten minste gedeeltelijk worden beïnvloed door de immigratieattitudes van hun burgers (Lahav, 2004). Dit gegeven wijst op dat burgers in Oost- en West-EU-lidstaten mogelijk verschillende immigratieattitudes hebben, en dat deze attitudes zich manifesteren in de uiteenlopende politieke standpunten die deze landen op Europees niveau innemen. Bij het verklaren van de verschillen in politieke standpunten over immigratiebeleid tussen deze twee regio's dient de nadruk hierdoor te liggen op de factoren die de immigratieattitudes van hun burgers beïnvloeden. Door ons begrip te vergroten van de mechanismes die immigratieattitudes op verschillende manieren vormgeven in deze twee regio's, kunnen we beter rekening houden met de factoren die de uitvoering van effectief immigratiebeleid in de Europese Unie kunnen belemmeren. Bovendien kan dergelijk inzicht beleidsmakers mogelijkheden bieden om

meer doeltreffende en rechtvaardige immigratiebeleidsmaatregelen te ontwikkelen en uit te voeren.

Een cruciale factor die anti-immigratieattitudes beïnvloedt, is het onderwijsniveau. In de literatuur bestaat een duidelijke consensus dat een stijging in onderwijsniveau gepaard gaat met een positievere houding ten opzichte van immigratie in Europa (zie bijvoorbeeld Hainmuller & Hoscox, 2007; Jensen & Engesbak, 1994; Ninziata, 2016). Er zijn talloze verklaringen voorgesteld om de relatie tussen onderwijsniveau en attitudes ten aanzien van immigratie te verduidelijken. Deze verklaringen richten zich meestal op de manier waarop onderwijs de denkwijze of sociaal-economische positie van de ontvanger herstructureert. Onderwijsniveau wordt bijvoorbeeld, theoretisch gezien, beschouwd als een proxy voor blootstelling aan socialiserende invloeden op scholen, die liberale waarden bij de leerling inprenten (Hyman & Wright, 1979) of een consistente en logische manier van redeneren bevorderen (Bobo & Licari, 1989). Als gevolg daarvan wordt over het algemeen aangenomen dat het effect van onderwijs op immigratieattitudes niet direct is, maar eerder via secundaire, bemiddelende variabelen verloopt.

De literatuur over de invloed van onderwijsniveau op migratieattitudes is onderhevig aan kritiek om twee redenen. Allereerst wordt in de meerderheid van de studies onderwijsniveau beschouwd als een controlevariabele (Dražanová, 2022; Hoxhaj & Zuccotti, 2021). Dit vormt een beperking, aangezien het theoretische inzicht belemmert met betrekking tot de achterliggende bemiddelende mechanismen die veroorzaken dat onderwijsniveau de attitudes ten opzichte van immigratie beïnvloedt, los van de algemene bevinding dat onderwijs an sich een positieve effect heeft op dergelijke attitudes. Verder beperkt het gebrek aan een theoretische verklaring ook het vermogen van EU-beleidsmakers om doeltreffende beleidsmaatregelen te ontwikkelen via onderwijspaden.

De tweede kritiek is dat studies zich voornamelijk richten op de Verenigde Staten of West-Europa (Dražanová, 2022; Gonnot, Dražanová & Brunori, 2020). Echter, eerder onderzoek heeft aangetoond dat het effect van onderwijsniveau op immigratie-attitude sterker is in Westerse dan in niet-Westerse landen (Dražanová, 2017; Borgonovi & Pokropek, 2019). Deze bevinding suggereert dat het type en de intensiteit van de bemiddelende mechanismen waardoor onderwijs de houdingen ten opzichte van immigratie beïnvloedt, verschillen tussen deze twee contexten. Dit kan implicaties hebben voor de acceptatie en effectiviteit van bepaalde soorten immigratiebeleid via onderwijspaden, waarbij het gevoerde beleid meer aanvaard en effectief kan zijn in de westerse context dan in de oostelijke Europese context, en omgekeerd.

In reactie op deze kritieken formuleren we twee onderzoeksvragen: Hoe beïnvloedt het onderwijsniveau anti-immigratie attitudes via percepties van culturele en economische bedreiging tussen 2002 en 2022 in Europa? Daarnaast: Hoe variëren deze effecten tussen Oost- en West-Europa? We richten ons op deze onderzoeksvragen, omdat in overeenstemming met de eerder genoemde kritiek, onderzoek naar het effect van onderwijsniveau op anti-immigratieattitudes via verschillende vormen van waargenomen intergroepsbedreiging beperkt is vanuit een Europees vergelijkend perspectief.

2 Theorie

Immigratie, met name wanneer de toestroom van nieuwkomers groot is, kan druk uitoefenen op gastgemeenschappen. Het vermogen van gastgemeenschappen om succesvol met deze druk om te gaan, is afhankelijk van de langetermijnintegratie van deze immigranten. Het succes van dit integratieproces weerspiegelt zowel de capaciteiten van het land om deze nieuwkomers bij te staan in dat proces, als de capaciteiten van de immigranten zelf om zich aan te passen aan hun nieuwe omgeving (Internationale Migratie Outlook, 2018).

Er is een algemene consensus in de literatuur dat aan de kant van de gastgemeenschap, waar dit onderzoek zich op richt, onderwijsniveau een positief effect heeft op de houding ten opzichte van immigratie. De meta-analyse van Dražanová (2022) heeft aangetoond dat onderwijs de meest frequent gebruikte controlevariabele is en uitsluitend als positief effect wordt gehypothetiseerd met een succespercentage van 87 procent. De relatie tussen opleiding en immigratieattitudes is onderwerp geweest van verschillende theoretische verklaringen. Een van die theorieën is de liberaliseringstheorie die stelt dat een hogere opleiding leidt tot een hogere mate van tolerantie ten opzichte van culturele diversiteit (Finseraas, Skorge & Strøm, 2018). Deze toename in tolerantie wordt toegeschreven aan het idee dat het onderwijssysteem gebaseerd is op de waarden vrijheid, gelijke behandeling en tolerantie. Aangenomen wordt dat blootstelling aan deze waarden via socialisatieprocessen van invloed is op de sociopolitieke houding die mensen hebben ten opzichte van immigranten (Stubager, 2008; Bobo & Licari, 1989; Van der Waal, Achterberg, Houtman, de Koster & Manevska, 2010). Onderwijs zou individuen helpen kennis en vaardigheden te verwerven die kritisch denken en een beter begrip van complexe kwesties bevorderen. Dit zou individuen in staat stellen om hun eigen vooroordelen te herkennen en een begrip te ontwikkelen van de mogelijke schade die deze vooroordelen kunnen veroorzaken (Quinley & Glock, 1979).

Om deze opvatting te testen, onderzochten Finseraas, Skorg en Strøm (2018) een Noorse onderwijshervorming dat als doel had de onderwijsduur voor personen met een lagere onderwijsachtergrond met twee jaar te verlengen. Verrassend genoeg resulteerde deze hervorming niet in een toename van positieve attitudes ten opzichte van immigratie. Deze bevindingen komen overeen met de conclusie van Lancee en Sarrasin (2015), die een longitudinaal onderzoek uitvoerden in Zwitserland. Hun studie onthulde dat het merendeel van de variabiliteit in de data verminderde wanneer rekening werd gehouden met binnen-individuele effecten. Hieruit volgt dat het onderwijsniveau niet zozeer fungeert als een socialisatiemechanisme voor het individu, maar eerder als een selectie-effect.

Een ander veelgebruikt onderzoekraamwerk dat centraal staat in dit artikel is de groepsbedreigingstheorie. Deze theorie stelt dat negatieve attitudes ten opzichte van een specifieke groep worden versterkt wanneer er een gepercipieerde bedreiging uit die groep voortkomt. De perceptie van dreiging wordt beïnvloed door zowel individuele factoren, zoals onderwijsniveau en mate van identificatie met de in-group, als bredere contextuele factoren, waaronder de omvang van de out-group of de economische situatie in het land waarin de in-group zich bevindt (Borgonovi & Pokropek, 2019). De groepsbedreigingstheorie suggereert dus dat wanneer autochtone bevolkingsgroepen immigranten zien als een bedreiging, de reactie waarschijnlijk gepaard gaat met toenemende vijandigheid en een negatieve houding ten opzichte van deze immigranten (Blalock, 1967; Bobo, 1999). Over het algemeen worden in de literatuur twee soorten gepercipieerde bedreigingen onderscheiden: culturele en economische bedreigingen. Talrijke studies hebben de relatie tussen opleiding en gepercipieerde bedreigingen onderzocht. Bevindingen suggereren dat onderwijs een afnemend effect heeft op zowel ervaren economische dreiging (Coenders & Scheepers, 2003; Gorodzeisky, 2011; Kunovich, 2004; Raijman, Semyonov, en Schmidt, 2003; Semyonov, Raijman, & Gorodzeisky, 2008) als op ervaren culturele dreiging (Hainmueller & Hiscox, 2007; Callens & Meuleman, 2017; Dražanová Gonnot, Heidland & Krüger., 2022b). Dit afnemende effect van onderwijs op de gepercipieerde economische en culturele dreiging leidt tot een afname van anti-immigratieattitudes.

Dit artikel stelt dat het directe effect van onderwijs verklaard wordt door mediators. Dit artikel probeert de effecten van onderwijsniveau op immigratieattitudes te verklaren doormiddel van gepercipieerde bedreigingen. Het is belangrijk om te erkennen dat bepaalde effecten, zoals die geworteld zijn in de contacttheorie, theorieën wat betreft afnamen van vooroordelen en andere mogelijke theorieën, buiten het bereik van deze studie vallen. Ook

deze theorieën fungeren als bemiddelende variabelen in plaats van dat er sprake is van louter een direct effect van onderwijs op immigratieattitudes.

Aangezien deze studie geen rekening houdt met deze gemedieerde variabelen, zijn hun effecten opgenomen in de directe invloed van onderwijs. Bijgevolg wordt het directe effect van onderwijs in onze analyses behandeld als een analytisch artefact, dat het resterende effect van onderwijsniveau omvat dat onverklaard blijft door de bemiddelende variabelen die in onze studie worden gebruikt. Echter, aangezien de algemene consensus is dat onderwijsniveau leidt tot positievere houding jegens immigratie luidt de hypothese als volgt:

H₁: Een hoger onderwijsniveau zal leiden tot een afname van anti-immigratiehoudingen.

Culturele dreiging verwijst naar de culturele spanning die de gastgemeenschap ervaart wanneer ze in contact komt met een out-group die er andere culturele normen, waarden en moraal op nahoudt (Borgonovi & Pokropok's, 2019). Dit type bedreiging ontstaat wanneer immigranten worden gezien als een potentiële bedreiging voor de nationale identiteit, sociale orde, normen en waarden van de gastsamenleving. Dergelijke zorgen komen vaak voort uit de angst dat immigratie kan leiden tot een verlies van culturele samenhang en identiteit en de erosie van traditionele sociale normen en waarden (Hjerm & Nagayoshi, 2011).

Een belangrijk aspect van waargenomen culturele bedreigingen is zelfidentificatie met de in-group en het definiëren van de out-group. Jetten, Spears en Postmes (1996) voerden een experiment uit waarin twee willekeurig toegewezen minimale groepen werden gecreëerd. Uit het onderzoek bleek dat deelnemers die zich sterker identificeerden met hun eigen in-group eerder geneigd waren om leden van de out-group te discrimineren wanneer de out-group andere normen en gedragingen vertoonde dan de in-group. Dit geeft aan dat de sterkte van de identificatie met de in-group van invloed is op de hoeveelheid waargenomen dreiging van de out-group.

Gerelateerd aan identificatie met de in-group, maar in het kader van immigratie, onderzocht Verkuyten (2009) drie modellen over de invloed van nationale identificatie op steun voor multiculturalisme. Het groepsidentiteitsmodel, dat de relatie tussen nationale identificatie en de ervaren bedreiging door immigranten (zowel economisch als cultureel) onderzocht, bleek het beste de verzamelde gegevens te beschrijven. Dit model toont superieure databeschrijvingen in vergelijking met een alternatief model dat zich uitsluitend richt op economische bedreigingen. Het onderzoek

suggereert daarom dat naarmate individuen sterker verbonden zijn met hun nationale identiteit, hun perceptie van immigratie als een bedreiging voor nationale belangen, overtuigingen en waarden toeneemt. Deze gepercipieerde culturele bedreiging leidt vervolgens tot minder steun voor multiculturalisme en minderheidsrechten.

Hjerm (2001) concludeerde dat een toename in het onderwijsniveau van een individu samengaat met een afname van nationaal sentiment en xenofobie. Autor (2014) verklaart deze discrepantie in nationale verbondenheid door te wijzen op het feit dat hoger opgeleide individuen meer profiteren van globalisering dan hun lager opgeleide tegenhangers. Hoger onderwijs heeft actief bijgedragen aan de globalisering en integratie van economieën en arbeidsmarkten door de vraag naar hoogopgeleide arbeidskrachten te vergroten. Aan de andere kant ervaren individuen met lage onderwijsniveaus een afname in de waarde van hun arbeid. Deze geleidelijke aantasting van de sociale status onder laaggeschoolde arbeiders heeft geleid tot een toename van anomie en het vasthouden aan traditionele houdingen, waarden en normen binnen het land.

Als zodanig worden lagere onderwijsniveaus geassocieerd met een hogere ervaren culturele dreiging van immigranten aangezien er een sterkere identificatie is met de in-group op nationaal niveau. Daarentegen zouden individuen met een hoger onderwijsniveau een lagere ervaren culturele dreiging hebben, omdat hun identiteit minder wordt bedreigd daar zij zich eerder op een kosmopolitisch niveau identificeren. Dit leidt tot de volgende hypothese:

H2: Een hoger onderwijsniveau zal resulteren in een afname van de gepercipieerde culturele bedreiging, wat op zijn beurt zal resulteren in een afname van anti-immigratieattitudes.

Economische bedreiging verwijst naar de perceptie van bedreiging door de gastgemeenschap met betrekking tot hun economisch welzijn en de concurrentie om middelen (Blumer, 1958). Deze middelen omvatten rivaliserende goederen, wat betekent dat het verbruik ervan door leden van de out-group noodzakelijkerwijs leidt tot een afname van de beschikbaarheid voor leden van de in-group. Op microniveau kunnen dergelijke middelen bijvoorbeeld banen of huisvesting omvatten. De competitie kan echter ook op macroniveau worden waargenomen, zoals de strijd om financiële steun van de overheid via sociale uitkeringen.

De perceptie van economische bedreiging van de in-group kan leiden tot negatieve attitudes jegens de out-group waarvan de bedreiging wordt ervaren. De intensiteit van de economische bedreiging wordt niet alleen

bepaald door de omvang van de out-group, maar ook door de context waarin de in-group opereert, inclusief de individuele kenmerken van de leden van de in-group. Wanneer de economische zekerheid van individuen binnen de in-group minder stabiel is, wordt het effect van de ervaren economische dreiging vergroot.

Een voorbeeld van deze dynamiek is te vinden in het onderzoek van Goldstein en Peters (2014). Zij ontdekten dat tijdens de Grote Depressie attitudes ten opzichte van immigranten verschoven in relatie tot iemands persoonlijke rijkdom en algemene beoordeling van het economisch welzijn van het individu. De veronderstelling is dan dat lagere onderwijsniveaus geassocieerd worden met een lager inkomen en minder economische zekerheid, wat leidt tot een verhoogde perceptie van economische dreiging.

Bovendien hebben individuen die werkzaam zijn in beroepen die kwetsbaarder zijn voor concurrentie van de out-group vaker een negatieve houding ten opzichte van immigranten (Polavieja, 2016). Dit betekent dat de concurrentie het sterkst is onder mensen met een vergelijkbare sociaal-economische positie als de out-group, namelijk lager opgeleide individuen. Individen met een hogere opleiding hebben de neiging om minder economische dreiging van immigranten te ervaren, omdat hun gespecialiseerde vaardigheden en opleiding vaak verschillen van die van immigranten. Als zodanig leidt een grote instroom van immigranten meestal niet tot meer concurrentie rond banen voor hoogopgeleiden (Coenders, 2001).

Hainmueller en Hiscox (2010) stellen dat de houding van kiezers ten opzichte van immigranten niet alleen wordt gedreven door economisch eigenbelang op individueel niveau. Ze suggereren dat deze attitudes nauw verbonden zijn met zorgen over de impact van immigratie op de lokale economie als geheel. Uit hun onderzoek blijkt dat de bezorgdheid om met immigranten te concurreren om toegang tot openbare diensten verband houdt met anti-immigratiegevoelens, vooral onder de armste leden van de autochtone bevolking. Dit leidt tot de hypothese dat het effect van onderwijs op anti-immigratieattitudes gedeeltelijk verklaard kan worden door het gepercipieerde verschil in economische dreiging.

H₃: Een hoger onderwijsniveau zal leiden tot een afname van de gepercipieerde economische dreiging, wat op zijn beurt zal resulteren in een afname van anti-immigratieattitudes.

Eerder onderzoek heeft aangetoond dat het effect van onderwijsniveau op immigratieattitudes verschilt tussen West- en Oost-Europese landen (Dražanová, 2017; Borgonovi en Pokropek, 2019). Het variërende effect van

onderwijsniveau op immigratieattitudes zou kunnen worden toegeschreven aan de uiteenlopende invloeden van onderwijs op de percepties van culturele en economische bedreigingen in West- en Oost-Europese landen.

Zoals eerder vermeld in dit artikel, hangt de mate van identificatie met de nationale identiteit samen met de waargenomen culturele dreiging van immigranten en leidt dit tot meer anti-immigratieattitudes (Verkuyten, 2009). Bromley (2009) voerde een longitudinale, crossnationale studie uit waarin de nadruk op kosmopolitisme in burgerschapsonderwijs werd onderzocht. De bevindingen wijzen op een algemene toename van kosmopolitisme in burgerschapsonderwijs in de loop van de tijd op het Europese continent; deze trend is echter zwakker of niet waargenomen in Oost-Europese landen. De vraag is dan waarom deze differentiatie in kosmopolitisme in burgerschapseducatie bestaat tussen de twee zijden van het continent?

Krastev (2017) stelt dat er een verschil is in de politieke en sociaal-historische interpretatie van nationalisme in West- en Oost-Europese natiestaten. Dit verwijst naar de klassieke dichotomie van burgerlijk en etnisch nationalisme van Kohn (1944): etnisch nationalisme is gebaseerd op gedeelde etniciteit, taal, religie, cultuur en afkomst en benadrukt vaak het belang van het behoud van de zuiverheid van de natie en haar traditionele manier van leven. Aan de andere kant is burgerlijk nationalisme gebaseerd op gemeenschappelijke waarden en respect voor nationale instellingen. Deze dichotomie is bekritiseerd vanwege de binaire bias en de idealisering van de westerse benadering van nationalisme (Brubaker, 2004; Huntington, 2004; Kuzio, 2002; Shulman, 2002; Yack, 2012). Om deze mogelijke bias te vermijden, gaat dit onderzoek niet uit van de veronderstelling dat West-Europa alleen burgerlijk nationalisme kent en Oost-Europa alleen etnisch nationalisme. In plaats daarvan wordt het idee van een tweedimensionale structuur gehanteerd, waarbij de twee percepties van natie elkaar niet lijken uit te sluiten en tegelijk binnen een land kunnen bestaan. Deze benadering biedt meer empirische bevestiging (Jones en Smith, 2001; Janmaat, 2006; Kunovich, 2009; Reeskens, 2010).

In overeenstemming met deze benadering, en meer recentelijk, heeft Bartasevičius (2022) vijf verschillende opvattingen over nationale identiteit binnen Europa geïdentificeerd. Elk van deze opvattingen omvat een burgerlijke component, maar de nadruk op en de inhoud van de etnische component variëren. De studie onthulde opmerkelijke verschillen in het populaire begrip van nationale identiteit tussen West- en Oost-Europa. In plaats van een strikte scheiding, waarbij het Westen uitsluitend de burgerlijke component omarmt en het Oosten de etnische component benadrukt, lag de belangrijkste ongelijkheid in de prevalentie van respondenten die de natie

alleen als een burgerlijke entiteit beschouwden, vergeleken met degenen die ook belang hechtten aan etnische attributen. In West-Europese landen definieerde ongeveer de helft van de respondenten de natie uitsluitend door de lens van burgerlijk nationalisme, terwijl dit percentage slechts een vijfde was in Oost-Europese landen. Hoewel de etnische component dus belangrijker is in het idee van 'de natie' in Oost-Europa, blijkt de burgerlijke component aanwezig aan beide zijden van het continent. Echter, vertoont de dominante perceptie van 'de natie' in Oost-Europa een sterkere neiging naar de etnische component in vergelijking met West-Europa.

Tilly (1994) betoogt dat binnen een natie verschillende concurrerende percepties bestaan over het bestaan van de natie, waarbij de dominante perceptie met succes programma's voor normatieve indoctrinatie overneemt om de bevolking te homogeniseren volgens hun visie. Het nationale schoolsysteem, dat een gestandaardiseerde taal en een gedeeld begrip van de geschiedenis van de natiestaat bevordert, dient als een treffend voorbeeld (Larsen, 2017). Als gevolg hiervan wordt de dominante perceptie van de natie gerepresenteerd en onderwezen in het nationale onderwijssysteem. Het onderwijs heeft daarom verschillende uitkomsten in Oost- en West-Europa vanwege de diverse inhoud van het burgerschapsonderwijs (Mincu, 2009).

Indien deze theorie juist is, is het onderwijs in Oost-Europa minder effectief in het verminderen van de culturele dreiging. In plaats van bij te dragen aan een meer kosmopolitische identiteit, versterkt het eerder de etnische component en identificatie op nationaal niveau, waardoor de ervaren culturele dreiging met de out-group aanhoudt (Verkuyten, 2009). Op basis hiervan kan worden geconcludeerd dat het effect van culturele dreiging wordt beïnvloed door regionale verschillen.

H4: Een hoger onderwijsniveau zal leiden tot een kleinere afname in de mate van gepercipieerde culturele dreiging in Oost-Europa in vergelijking met West-Europa, wat op zijn beurt zal leiden tot een kleinere afname in anti-immigratieattitudes.

Een instroom van immigranten kan een perceptie van economische bedreiging vormen voor gastgemeenschappen. Over het algemeen is dit effect zwakker voor hoger opgeleiden dan voor lager opgeleiden, omdat zij niet concurreren met immigranten voor banen (Coenders, 2001) en sociale voordelen (Hainmueller & Hiscox, 2010). Dit geeft aan dat individuele kenmerken, zoals onderwijsniveau, van invloed kunnen zijn op de hoogte van de ervaren economische dreiging. Hellwig en Sinno (2017) stellen echter

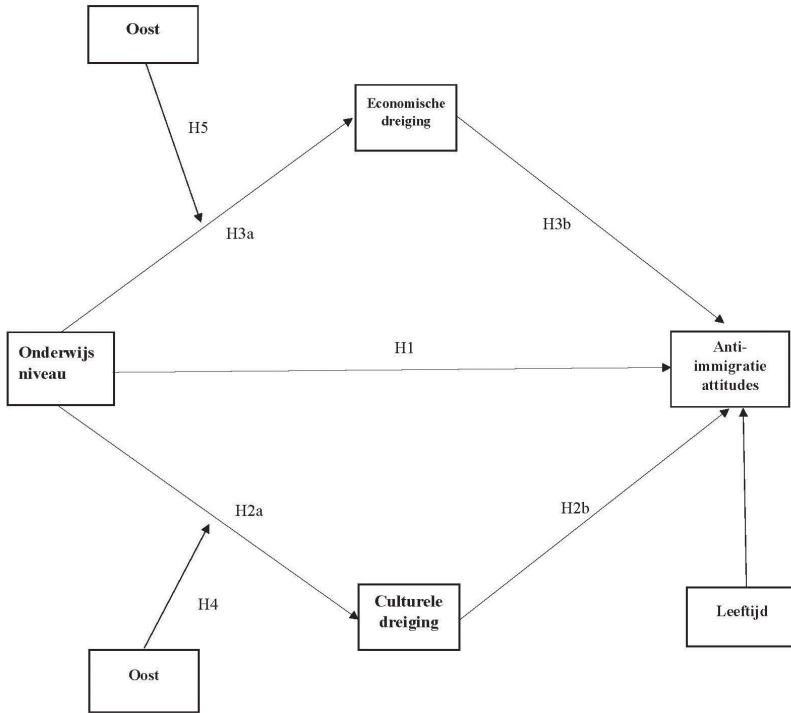
dat niet alleen individuele kenmerken van invloed zijn op deze economische dreiging, maar dat ook de macrocontext waarin deze individuen opereren een rol speelt in deze relatie. In hun studie vonden ze dat in zowel Oost- als West-Europa, economische dreiging een significante voorspeller is van anti-immigratieattitudes. Het effect van economische dreiging is echter sterker in Oost-Europese landen, waar de werkloosheid en economische onzekerheid hoger zijn.

Oost-Europese landen hebben recentelijk de overgang doorgemaakt van socialistische naar kapitalistische economische systemen, waarbij ze gelijktijdig privatisering, deregulering, democratisering en neoliberale globalisering hebben geïntegreerd. Deze overgang was geen lineair proces, maar eerder een complexe en voortdurende transformatie die heeft geleid tot een unieke vorm van kapitalisme die verschilt van de westerse kapitalistische systemen. Deze economieën hebben de neiging om onstabiele markten te creëren die afhankelijk zijn van staatsinterventie. Bovendien spelen informele netwerken en relaties een cruciale rol en opereren ze naast formele markten (Bandelj, 2016). Hoogopgeleide individuen die actief zijn op een instabiele markt kunnen het gevoel hebben dat hun economische positie minder zeker is in vergelijking met hun westerse tegenhangers. Dit zou betekenen dat hoger opgeleide Oost-Europeanen een grotere economische dreiging van immigranten ervaren dan hun West-Europese tegenhangers met een vergelijkbaar onderwijsniveau.

Daarnaast wordt de houding ten opzichte van immigratie ook bepaald door de bezorgdheid van individuen over hoe immigratie de economie van het land kan beïnvloeden. Hainmueller en Hopkins (2014) vonden in hun onderzoek dat de houding ten opzichte van immigratie niet sterk samenhangt met persoonlijke economische omstandigheden, maar wel met de bezorgdheid over de gevolgen van deze immigranten op nationaal niveau. Dit zou betekenen dat, in landen met een instabiele economie, onderwijs een zwakker effect heeft op het verlagen van het gevoel van economische dreiging. Hieruit volgt de volgende hypothese:

H5: Een hoger onderwijsniveau zal leiden tot een kleinere daling van de ervaren economische dreiging in Oost-Europa in vergelijking met West-Europa, wat op zijn beurt zal leiden tot een kleinere daling in anti-immigratieattitudes.

Figuur 1 toont een pad diagram dat de geformuleerde hypothesen samenvat.

Figuur 1. Conceptueel schema

3 Methode

3.1 Data

De gebruikte data is afkomstig van de European Social Survey (ESS) (ESS, 2020). De ESS is een internationale enquête die sinds 2002 elke twee jaar wordt uitgevoerd. Voor de enquête wordt een willekeurige kanssteekproef gebruikt, waarbij respondenten worden geselecteerd uit nationale bevolkingen met behulp van een meertraps gestratificeerd steekproefontwerp. Het onderzoek wordt uitgevoerd via face-to-face interviews met personen van 14 jaar en ouder, waarbij gestandaardiseerde vragenlijsten worden gebruikt die zijn vertaald naar de officiële talen van elk land. De vragenlijst omvat kernvragen die in elke enquêteronde worden gesteld, evenals roterende modules die specifieke onderwerpen diepgaander behandelen. De gegevens zijn openbaar toegankelijk en zijn gedownload van de ESS-website. Met goedkeuring van de ethische beoordelingsraad van de Universiteit Utrecht maken rondes 1 tot 10 van de European Social Survey deel uit van dit onderzoek, waarbij de totale populatie van rondes 1 tot 10 $n=468.481$ respondenten omvat.

De reikwijdte van deze gegevens is beperkt tot landen binnen de Europese Unie (EU), aangezien het doel van dit artikel is om een beter begrip te krijgen van het onderliggende mechanisme dat aan de basis ligt van verschillende houdingen ten opzichte van immigratie op landniveau, wat leidt tot verschillende politieke reacties op de hoge instroom van immigratie binnen de EU. Voert dit artikel een empirische vergelijking uit tussen West- en Oost-Europese Unie (EU)-landen. De dataset omvat daarom uitsluitend landen die zijn geclassificeerd als ‘oost’ of ‘west’ binnen de EU volgens de Europese classificatie van Berglee (2012). Dit omvat Oostenrijk, België, Bulgarije, Tsjechië, Duitsland, Denemarken, Estland, Finland, Frankrijk, Hongarije, Ierland, Litouwen, Luxemburg, Letland, Nederland, Roemenië, Zweden, Slovenië en Slowakije. Na uitsluiting van niet-EU-landen werd de steekproefgrootte teruggebracht tot $n = 275.329$.

Vervolgens zijn alle niet-autochtone respondenten uit de steekproef verwijderd. Hierbij werd “autochtoon” gedefinieerd als respondenten van wie zowel beide ouders als zichzelf binnen het land zijn geboren. Deze strikte definitie leidde tot de uitsluiting van 45.805 respondenten, waardoor de steekproefgrootte werd vastgesteld op $n = 275.329$.

Multivariabele uitschieters werden geïdentificeerd door gebruik te maken van de Mahalanobis-afstands-methode. De Mahalanobis-afstandscores werden vergeleken met een chi-kwadraatverdeling met drie vrijheidsgraden, waarbij een afkapwaarde van ($<0,002$) werd toegepast om gevallen te detecteren die als multivariate-uitschieters werden beschouwd. Dit resulteerde in de identificatie van 1.701 gevallen. Een kwalitatieve inspectie van de gedetecteerde gevallen onthulde dat een meerderheid van deze gevallen gekenmerkt werd door ofwel een hoge economische dreiging met een lage culturele dreiging, of omgekeerd. De overige datapunten vertoonden opmerkelijk hoge onderwijsjaren. Gezien het potentiële risico voor de algemene generaliseerbaarheid van de dataset werden geen van deze gevallen uitgesloten van de dataset.

Vanwege het feit dat het doorgaans 21 tot 25 onderwijsjaren kost om een PhD af te ronden, werden respondenten met een onderwijsniveau van meer dan 28 jaar geïdentificeerd als extreme uitschieters en vervolgens uitgesloten van de analyse. Dit resulteerde in de uitsluiting van 296 respondenten.

Tenslotte werden respondenten met ontbrekende datapunten op een van de variabelen uitgesloten. Hierdoor werden 21.759 gevallen uitgesloten, wat resulteerde in een steekproefomvang van $n = 207.469$. De steekproef was goed verdeeld over alle rondes van de ESS, met de hoogste vertegenwoordiging in ronde 6 (11,3 procent) en de laagste in ronde 10 (7,9 procent).

3.2 Variabelen

Voor de afhankelijke variabele anti-immigratiehoudingen is aan de respondenten de volgende vraag gesteld: Maakt de komst van mensen uit andere landen het leven in (land) slechter of beter? De antwoordopties varieerden van 0 (slechtere plek om te wonen) tot 10 (betere plek om te wonen). De variabele is opnieuw gecodeerd, waarbij een hogere score wijst op sterkere anti-immigratiehoudingen.

Het bereikte onderwijsniveau, de onafhankelijke variabele, is geoperationaliseerd aan de hand van het aantal volledige jaren onderwijs dat een persoon heeft genoten. Of het onderwijs voltijds of deeltijds was, maakte niet uit en beide werden gerapporteerd als voltijdjaren. Verplichte schooljaren zijn hierin meegenomen. De keuze voor jaren van onderwijs in plaats van het niveau van onderwijs is gebaseerd op het idee dat onderwijs fungeert als een socialiserend mechanisme. De veronderstelling is dat individuen meer beïnvloed worden naarmate ze langer in contact zijn met dit socialiserende mechanisme. Meer opleidingsjaren wordt geassocieerd met een hoger onderwijsniveau.

De onafhankelijke variabele 'Economische dreiging' wordt gemeten door de deelnemers te vragen: Zou u zeggen dat het over het algemeen slecht of goed is voor de economie van (land) als mensen uit andere landen hier komen wonen? De antwoordopties varieerden van 0 = slecht voor de economie tot 10 = goed voor de economie. De antwoorden werden opnieuw gecodeerd, waarbij een hogere score meer economische dreiging vertegenwoordigde.

De onafhankelijke variabele 'Culturele dreiging' wordt gemeten door de deelnemers te vragen: Zou u zeggen dat het culturele leven van (land) over het algemeen wordt ondermijnd of verrijkt door mensen die hier vanuit andere landen komen wonen? De antwoordopties varieerden van 0 = cultureel leven wordt ondermijnd tot 10 = cultureel leven wordt verrijkt. De antwoordopties werden opnieuw gecodeerd, waarbij een hoge score meer culturele dreiging vertegenwoordigde.

De onafhankelijke variabele 'Leeftijd' werd geoperationaliseerd door het jaar waarin de enquête werd uitgevoerd af te trekken van het geboortjaar van de respondent. De onafhankelijke variabele 'Oost' werd geoperationaliseerd met behulp van de traditionele regioclassificatie van Europa van Berglee (2012). Landen die zijn geclassificeerd als West- en Noord-Europa krijgen de waarde 0. Landen die zijn geclassificeerd als Oost-Europa krijgen de waarde 1.

Tabel 1 vat de beschrijvende statistieken samen van de variabelen die in deze studie zijn gebruikt. De variabelen hebben een gemiddelde dat gecentreerd is in het midden met enige afwijking. De gemiddelde waarde

Tabel 1. Beschrijvende statistiek van de variabelen Onderwijsniveau, Economische dreiging, Culturele dreiging, Anti-immigratieattitude, oost en Leeftijd

Variabelen	N	Minimum	Maximum	Gemiddelde	Standaard deviatie
Onderwijsniveau	207469	0	28	12,888	3,591
Economische dreiging	207469	0	10	5,1491	2,405
Culturele dreiging	207469	0	10	4,500	2,516
Anti-immigratie attitude	207469	0	10	5,1240	2,256
Oost	207469	0	1	0,378	
Leeftijd	207469	14	110	48,87	18,33
Valid N (listwise)	207469				

BRON: European social survey, 2020

van 0,378 van de variabele 'Oost' geeft aan dat de meerderheid van de respondenten in West-Europa woont. De leeftijd van de steekproef varieerde van 14 tot 110, met een gemiddelde van 48,87.

3.3 Methode

Om te bepalen of een multilevel analyse nodig was, werd een leeg model geconstrueerd met behulp van de cluster-mean gecentreerde variabele van anti-immigratieattitudes, resulterend in een ICC van minder dan 0,001. Dit gaf aan dat een multilevel analyse niet nodig was. De gegevens werden vervolgens geanalyseerd met behulp van een gemodereerd mediatie-multiple-regressiemodel met de Hayes Process macro model 8 (Hayes, 2013), met 5000 bootstrap-samples en een betrouwbaarheidsinterval van 99 procent.

Om mogelijke heteroscedasticiteit aan te pakken, werd de Cribari-Neto-methode gebruikt als heteroscedasticiteit-consistente inferentie (Cribari-Neto & da Silva, 2011). Hoewel de Kolmogorov-Smirnov-test voor normaliteit significant was ($p < 0,001$), lieten jitter-plots zien dat de gegevens normaal verdeeld waren. Deze significante uitkomst kan te wijten zijn aan de hoge N in deze studie.

Om de lineariteit te beoordelen, werden in eerste instantie scatterplots gebruikt om de gegevens te onderzoeken. Vanwege de omvangrijke steekproef konden er echter geen duidelijke conclusies worden getrokken. Daarom werden jitterplots ingezet om de relatie tussen elke onafhankelijke variabele en de afhankelijke variabele nader te onderzoeken. Deze kwalitatieve analyse met jitterplots werd uitgevoerd op zowel de volledige dataset als

Tabel 2. Correlatie matrix van de variabelen Anti-immigratieattitude, Economische dreiging, Culturele dreiging, Oost, Leeftijd, Onderwijsniveau

	Anti-immigratie attitude	Economische dreiging	Culturele dreiging	Oost	Leeftijd	Onderwijsniveau
Anti-immigratie attitude	1					
Economische dreiging	0,660**	1				
Culturele dreiging	0,695**	0,627**	1			
Oost	0,167**	0,150**	0,235**	1		
Leeftijd	0,079**	0,049**	0,095**	-0,018**	1	
Onderwijsniveau	-0,207**	-0,225**	-0,232**	-0,810**	-0,212**	1

* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$

BRON: European social survey, 2020

apart op de gegevens van alleen Oost-Europeanen en West-Europeanen. Uit deze onderzoeken kwam naar voren dat alle variabelen een lineair verband vertoonden, met uitzondering van het opleidingsniveau in relatie tot anti-immigratieattitudes bij Oost-Europeanen en de relatie tussen leeftijd en anti-immigratieattitudes bij beide groepen.

Om rekening te houden met de mogelijkheid van niet-normale gegevens, werd bootstrap-inferentie van de modelcoëfficiënten gebruikt (Hayes, 2013). Geen van de variabelen had een VIF hoger dan 5, dus er werd geen multicollineariteit aangenomen.

Tabel 2 presenteert een correlatiematrix met alle variabelen van de analyse. Alle variabelen vertonen significante correlaties met elkaar, met variërende sterktes. In het bijzonder vertonen de variabelen 'Economische dreiging' en 'Culturele dreiging' robuuste en statistisch significante correlaties zowel met anti-immigratieattitudes als met elkaar.

4 Resultaten

Tabel 3 toont de resultaten van het Hayes-processmodel 8. Het directe effect van onderwijs op anti-immigratieattitude bij West-Europeanen vertoont een statistisch significante negatieve relatie ($B = -0,0138$, $SE = 0,0011$, $p < 0,001$). Daarentegen wordt er voor Oost-Europeanen geen significant

effect van onderwijsniveau op anti-immigratieattitudes waargenomen ($B = 0,0013$, $SE = 0,0017$, $p = 0,4361$). De bevindingen voor West-Europeanen ondersteunen Hypothese 1, waarin wordt gesteld dat individuen met een hogere onderwijsachtergrond minder anti-immigratieattitude vertonen. Voor Oost-Europeanen wordt echter de nulhypothese niet verworpen, wat aangeeft dat onderwijsniveau geen significante directe invloed uitoefent op anti-immigratieattitudes in Oost-Europa.

Leeftijd werd gebruikt als een controlevariabele en bleek een klein significant effect te hebben op anti-immigratieattitudes ($B = 0,0017$, $SE = 0,0002$, $p < 0,001$).

De resultaten tonen ook een significant mediërend effect van ervaren culturele dreiging voor zowel West-Europese ($B = -0,0683$, $CI = -0,0705$, $-0,0662$) als Oost-Europese ($B = -0,0366$, $CI = -0,0395$, $-0,0355$) landen. Hogere niveaus van onderwijs worden geassocieerd met lagere ervaring van culturele dreiging van immigranten. Dit leidt tot verminderde niveaus van anti-immigratieattitudes. Deze bevindingen ondersteunen Hypothese 2, die vermeent dat een toename in onderwijsniveau een vermindering in culturele dreiging veroorzaakt, wat resulteert in verminderde niveaus van anti-immigratieattitudes. Voor Hypothese 2 accepteren we dus de alternatieve hypothese en verwerpen we de nulhypothese.

De index van gemedereerde mediëring onthult significante variaties in de sterkte van dit mediërende effect tussen de twee regio's ($B = 0,0318$; $CI = 0,0283$, $0,0335$). Dit duidt erop dat het mediërende effect van culturele dreiging zwakker is voor Oost-Europeanen in vergelijking met West-Europeanen. Deze resultaten bieden bewijs tegen de nulhypothese en ondersteunen de alternatieve hypothese 4, die suggereert dat het effect van onderwijs op culturele dreigingen minder sterk is in Oost-Europese landen dan in West-Europese landen. Dit leidt tot een minder sterke afname van anti-immigratieattitudes door een stijging van onderwijsniveau in Oost-Europese landen.

Ditzelfde geldt voor het mediërende effect van economische dreiging. De bevindingen tonen significante indirecte effecten van economische dreiging in zowel West-Europese ($B = -0,0541$, $CI = -0,0558$, $-0,0523$) als Oost-Europese ($B = -0,0388$, $CI = -0,0413$, $-0,0363$) landen. Deze resultaten geven aan dat een toename in onderwijsniveau een afname van economische dreiging veroorzaakt, wat leidt tot een afname van anti-immigratieattitudes. Bijgevolg ondersteunen de bevindingen de alternatieve hypothese 3 en verwerpen ze de nulhypothese.

Tabel 3. Hayes process multiple regressie model 8 met variabele anti-immigratieattitude, onderwijsniveau, Oost, interactie onderwijsniveau en regio, culturele dreiging, economische dreiging, leeftijd

Variable	M1: Economische dreiging			M2: Culturele dreiging			Anti-immigratie attitude		
	B	SE	p	B	SE	p	B	SE	p
Onderwijsniveau	-0,1567	0,0017	<0,001	-0,1662	0,0017	<0,001	-0,0139	0,0011	<0,001
Oost	0,0970	0,0425	0,0224	0,1577	0,0429	0,0002	-0,1759	0,0262	<0,001
Onderwijsniveau x Oost	0,0443	0,0032	<0,001	0,0773	0,0032	<0,001	0,0152	0,0020	<0,001
Culturele dreiging							0,4110	0,0022	<0,001
Economische dreiging							0,3450	0,0023	<0,001
Leeftijd	0,0007	0,0003	0,0101	0,0076	0,0003	<0,001	0,0017	0,0002	<0,001
Constant	6,9970	0,0295	<0,001	5,8482	0,0305	<0,001	1,5869	0,0224	<0,001
R2	0,0691			0,1065			0,5667		
F	4034,8949		<0,001	6611,8874		<0,001	37518,7288		<0,001

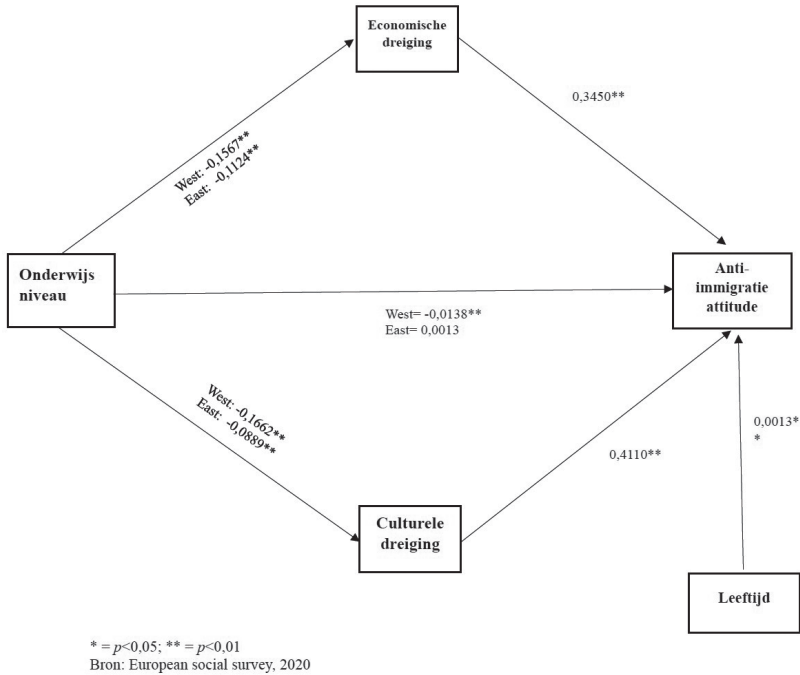
Conditionele effect van onderwijsniveau op culturele en economische dreiging						
	Economische dreiging (M1)			Culturele dreiging (M2)		
	B	SE	P	B	SE	P
West-Europa	-0,1567	0,0017	<0,001	-0,1662	0,0017	<0,001
Oost-Europa	-0,1124	0,0027	<0,001	-0,0889	0,0027	<0,001

Conditionele indirecte en directe effect van onderwijsniveau via culturele en economische dreiging									
	Indirect effect economische dreiging			Indirect effect culturele dreiging			Direct effect		
	B	LLCI	ULCI	B	LLCI	ULCI	B	SE	P
West-Europa	-0,0541	-0,0558	-0,0523	-0,0683	-0,0705	-0,0662	-0,0138	0,0011	<0,001
Oost-Europa	-0,0388	-0,0413	-0,0363	-0,0366	-0,0395	-0,0335	0,0013	0,0017	0,4361
Index of gemodereerde mediatie	0,0153	0,0124	0,0182	0,0318	0,0283	0,0335			

Note: LLCI / ULCI staat voor het lagere en het hogere betrouwbaarheidsinterval van 99%.
 N=207469

BRON: European social Survey

Figuur 2. Paddiagram van de resultaten

Echter, opnieuw verschillen de sterktes van de effecten tussen de regio's ($B = 0,0153$, $CI = 0,0124, 0,0182$), wat aangeeft dat het effect van onderwijsniveau op economische dreiging minder effect heeft bij het vormgeven van anti-immigratieattitudes voor Oost-Europeanen dan voor West-Europeanen. Deze bevindingen verwerpen daarmee de nulhypothese en ondersteunen de alternatieve hypothese 5, die stelt dat het effect van onderwijs op ervaren economische dreiging zwakker is in Oost-Europese landen dan in West-Europese landen. Dit leidt tot een minder sterke afnamen van anti-immigratieattitudes door een stijging van onderwijsniveau in Oost-Europese landen.

Het totale model van onderwijsniveau, regio, culturele dreiging, economische dreiging, de interactievariabele van regio en leeftijd op anti-immigratieattitudes verklaarde 56 procent van de variantie ($R^2 = 0,5667$, $F = 37518,7288$, $p < 0,001$).

Figuur 2 toont een paddiagram dat de resultaten samenvat. De effectlijnen van onderwijsniveau zijn opgesplitst door de modererende variabele regio.

5 Conclusie

Het doel van dit onderzoek is het vergelijken van het effect van onderwijsniveau op anti-immigratiehoudingen in Oost- en West-Europese landen van 2002 tot 2022. Daarnaast wordt geëvalueerd of en hoe dit effect op verschillende manieren wordt gemedieerd door culturele en economische bedreigingspercepties in de Oost- en West-Europese context.

Op basis van de verzamelde data blijkt een significant direct verband tussen onderwijsniveau en anti-immigratiehoudingen te bestaan. Deze significante relatie komt echter niet naar voren voor Oost-Europa. Deze bevindingen ondersteunen eerdere conclusies van Dražanová (2017), waaruit blijkt dat de positieve effecten van onderwijsniveau op anti-immigratieattitude niet consistent zijn buiten westerse landen. Deze constatering sluit tevens aan bij de kritiek van Gonnot et al. (2020), die betoogden dat zorgen over immigratie een ander patroon vertonen in de Verenigde Staten en West-Europese landen dan in Centraal- en Oost-Europa.

Het directe effect van het onderwijsniveau fungeert in deze analyse als een analytisch artefact. Dit houdt in dat het directe effect alle onverklaarde variatie behoudt die niet wordt verklaard door de mediërende variabelen. Het dient als een alomvattende representatie van de factoren die niet zijn onderzocht in deze studie. Het is belangrijk op te merken dat er geen theoretische conclusies wat betreft verklaringen voor het directe effect kunnen worden getrokken, aangezien deze verklaringen stoelen op aspecten die niet zijn onderzocht in het kader van dit onderzoek.

Terwijl onderwijsniveau geen directe invloed had op anti-immigratieattitudes in Oost-Europa, toonden de data aan dat de effecten van gepercipiëerde economische en culturele bedreiging significant zijn in beide regio's. Individuen die meer economische of culturele dreiging ervaarden, hadden hogere niveaus van anti-immigratieattitudes. Deze bevindingen komen overeen met de groepsbedreigingstheorie, die suggereert dat de ervaren economische en culturele dreiging van een individu een cruciale rol speelt in de vorming van zijn houding tegenover immigranten.

Hoewel de mediërende effecten in beide regio's significant waren, verschilden ze in sterkte. In Oost-Europa waren de afnemende effecten van onderwijsniveau op gepercipiëerde economische en culturele dreiging relatief zwakker ten opzichte van die in West-Europa. In Oost-Europa verloor het mediërende effect van culturele dreiging zelf bijna de helft van zijn effect ten opzichten van West-Europa. Het verschil in effect van onderwijsniveau op economische dreiging tussen regio's ondersteunt het idee dat in landen met niet-westerse marktstructuren onderwijsniveau niet hetzelfde reducerende

effect heeft op economische dreiging. Verder biedt de uiteenlopende invloed van onderwijs op culturele dreiging in verschillende regio's ondersteuning voor het idee dat onderwijs een andere invloed heeft in Oost-Europa dan in West-Europa. Een waarschijnlijk mechanisme zoals getheoretiseerd in dit artikel is dat de dominante percepties van het begrip 'de natie' aan beide zijden van het continent verschillen, wat de effectiviteit van onderwijs in het verminderen van culturele dreiging in Oost-Europa beïnvloedt.

De analyses in dit artikel onthullen dat het variërende effect van onderwijsniveau op anti-immigratiehoudingen tussen West- en Oost-Europa te verklaren is door een verschil in effectiviteit bij het verminderen van zowel culturele als economische dreigingen. Het verschil in effect van onderwijsniveau op immigratiehoudingen tussen West- en Oost-Europa was tweemaal zo groot bij de mediatie van de factor culturele dreiging vergeleken met die van de factor economische dreiging. Deze bevinding benadrukt de substantiële rol van culturele dreiging als factor bij het verklaren van verschillen in immigratiehoudingen tussen West- en Oost-Europa.

Hoewel deze studie een waardevolle bijdrage levert aan het verdere onderzoek naar de relatie tussen onderwijs en anti-immigratiehoudingen in diverse contexten, slaagt ze er niet volledig in de onderliggende mechanismen te ontrafelen die deze concepten verbinden. De studie benadrukt bijvoorbeeld dat het uiteenlopende effect van onderwijs in verschillende regio's deels kan worden verklaard door de bemiddelende rol van culturele bedreiging. Echter, het geeft slechts een illustratie van deze divergentie zonder concrete empirische bewijzen te presenteren die de onderliggende redenen verklaren.

Hoewel de studie theoretische argumenten aanreikt met betrekking tot de invloed van kosmopolitisch denken op anti-immigratiehoudingen, wordt niet getest of aangetoond hoe dit mechanisme op een lager niveau de relatie tussen deze twee concepten beïnvloedt. Dit wijst op een tekortkoming in de analyse, waar verdere empirische onderbouwing noodzakelijk is om een dieper inzicht te verkrijgen in de complexe interacties tussen onderwijs, culturele bedreiging en anti-immigratiehoudingen.

Een andere beperking van dit onderzoek was dat economische dreiging werd geoperationaliseerd door deelnemers te vragen of ze dachten dat het in het algemeen goed of slecht was voor de economie van een land als mensen uit andere landen in hun land komen wonen. Men kan zich afvragen of dit de juiste operationalisering is voor economische dreiging, aangezien het niet de persoonlijke dreiging meet die iemand ervaart van immigratie, maar eerder de dreiging die iemand ervaart van immigranten voor de economie van het land als geheel.

Overigens is een belangrijke opmerking dat deze studie de gegevens van verschillende rondes van de ESS als geheel analyseerde, zonder rekening te houden met mogelijke tijdseffecten. Voor toekomstige onderzoeken zou het interessant zijn om te onderzoeken of het verschil in effect van opleiding op immigratieattitudes tussen West- en Oost-Europa in de loop van de tijd verandert. Het is mogelijk dat tussen 2002 en 2022 het effect van onderwijs op immigratieattitudes een verschillend patroon heeft gevolgd in de twee regio's.

Als laatste kritiek op deze studie betreft de over simplificatie van Oost- en West-Europa als twee homogene groepen. De Europese Unie is een samenwerkingsverband met veel culturele diversiteit, niet alleen op het niveau van nationale staten, maar ook op lagere niveaus. Het categoriseren van naties in slechts twee groepen kan een te eenvoudige benadering zijn die mogelijk vertekeningen in de gegevens veroorzaakt.

Dit artikel beoogt bij te dragen aan het betoog van Dražanová (2022) over het belang van het onderzoeken van stabiele individuele determinanten die immigratieattitudes beïnvloeden en het begrijpen van onderliggende mechanismen, in plaats van te focussen op nieuwe factoren met mogelijk zwakke effecten. Voor toekomstig onderzoek wordt aanbevolen om een duidelijker inzicht te krijgen in de mechanismen die de relatie tussen onderwijs en ervaren culturele en economische dreiging bepalen, in relatie met immigratieattitudes. Deze studie toont bijvoorbeeld regionale verschillen aan, maar onderzoekt niet de mechanismen op een lager niveau die deze verschillen verklaren. Daarom zou het waardevol zijn voor toekomstig onderzoek om de zogenaamde “zwarte doos” tussen deze concepten te openen. Dit kan bijvoorbeeld worden bereikt door de invloed van onderwijs op nationale identificatie in beide regio's te onderzoeken en hoe dit zich verhoudt tot de culturele bedreiging door immigranten. Als blijkt dat onderwijs in staat is de waargenomen culturele dreiging van immigranten te verminderen door de verschuiving van nationale identificatie naar een meer kosmopolitische identificatie, zou waardevol vervolgonderzoek kunnen kijken naar hoe dit effect verschilt in West- en Oost-Europa

Een verdere verbetering voor dit onderzoek zou het opnemen van de variabele ‘vooroordelen’ zijn. Vooroordelen weerspiegelen algemene negatieve gevoelens die individuen kunnen koesteren jegens mensen die buiten hun groep vallen. Op dit moment is het lastig om onderscheid te maken tussen het effect van het verminderen van algemene vooroordelen en het verminderen van culturele dreiging. Het is mogelijk dat een individu vooroordelen kan koesteren tegenover immigranten zonder hen te zien als een bedreiging voor zijn cultuur, en vice versa, wat uiteindelijk nog steeds

kan leiden tot een anti-immigratieattitude. Het toevoegen van vooroordelen als een aanvullende variabele in dit model zou een aanbevolen verbetering van de huidige studie zijn.

Terugkijkend op de aanleiding van dit onderzoek met betrekking tot het immigratieconflict binnen de EU kan het onderscheid in politieke reacties mogelijk worden verklaard door de verschillende algemene houdingen van landen ten opzichte van immigranten. Deze uiteenlopende houding tegenover immigratie kan deels worden toegeschreven aan het verschil in effect van onderwijs en het vermogen om zowel culturele als economische dreigingen te verminderen.

Een gepaste aanpak kan vereist zijn, waarbij rekening wordt gehouden met de unieke ervaringen van afzonderlijke lidstaten. Hierdoor kan een beleid worden ontwikkeld dat inspeelt op de specifieke behoeften van elk land en dat de bredere doelstellingen van de EU als geheel ondersteunt.

De variatie in de effectiviteit van het onderwijsniveau bij het verminderen van economische bedreigingen aan beide zijden van het continent wordt toegeschreven aan verschillen in economische stabiliteit. Dit artikel beveelt aan dat toekomstig beleid rekening houdt met de relatieve economische impact van immigranten op een natie. Een voorbeeld van dergelijk beleid is een solidariteitsmechanisme, waarbij een land ofwel een immigrant accepteert of een ander land financieel compenseert om dat te doen. Dit zou de ervaren economische dreiging van een immigrant kunnen verminderen door de immigrant te verbinden aan een inkomensinstroom voor het land.

Bovendien suggereert het theoretische kader dat de uiteenlopende effecten van onderwijs op het verminderen van culturele bedreigingen voortkomen uit de verschillende percepties van het begrip 'natie' binnen West- en Oost-Europese systemen.

De integratie van deze dominante percepties in burgerschapsonderwijs draagt bij aan uiteenlopende uitkomsten bij het verminderen van culturele bedreigingen. Daarom wordt afgeraden het westerse onderwijsmodel over immigratie te kopiëren en toe te passen op Oost-Europese landen. Een dergelijke aanpak zou mogelijk niet dezelfde resultaten opleveren vanwege fundamentele verschillen in de perceptie van het bestaan van een natie, wat wijst op de noodzaak van op maat gemaakte strategieën om de ervaren culturele dreiging van immigranten aan te pakken.

Tot slot benadrukken de bevindingen het consistente belang van onderwijs bij het verminderen van economische en culturele dreiging in relatie tot immigratieattitudes, ondanks verschillen in het effect per regio.

Referenties

- Autor, D. H. (2014). Skills, education, and the rise of earnings inequality among the “other 99 percent”. *Science*, 344(6186), 843–851. <https://doi.org/10.1126/science.1251868>
- Bandelj, N. (2016). On postsocialist capitalism. *Theory and Society*, 45(1), 89–106. <https://doi.org/10.1007/s11186-016-9265-z>
- Barlai, M., Fähnrich, B., Griessler, C., & Rhomberg, M. (Eds.). (2017). *The migrant crisis: European perspectives and national discourses* (Vol. 13). LIT Verlag Münster.
- Bartasevičius, V. (2022). Popular understandings of national identity in Europe: Still a gulf between West and East?. *Nations and Nationalism*. <https://doi.org/10.1111/nana.12917>
- Berglee, R. (2012). World regional geography: People, places and globalization.
- Blumer, H. (1958). Race Prejudice as a Sense of Group Position. *Pacific sociological review*, 1(1), 3–7. <https://doi.org/10.2307/1388607>
- Bobo, L. D. (1999). Prejudice as Group Position: Microfoundations of a Sociological Approach to Racism and Race Relations. *Journal of Social Issues*, 55(3), 445–472. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00127>
- Bobo, L., & Licari, F. C. (1989). Education and political tolerance: Testing the effects of cognitive sophistication and target group affect. *Public Opinion Quarterly*, 53(3), 285–308.
- Borgonovi, F., & Pokropek, A. (2019). Education and attitudes towards migration in a cross country perspective. *Frontiers in psychology*, 10, 2224. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02224>
- Bromley, P. (2009). Cosmopolitanism in Civic Education: Exploring Cross-National Trends, 1970-2008. *Current Issues in Comparative Education*, 12(1), 33–44. <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ879767.pdf>
- Brubaker, R. (2004). *Ethnicity without groups*. Harvard University Press
- Callens, M.-S., & Meuleman, B. (2017). Do integration policies relate to economic and cultural threat perceptions? A comparative study in Europe. *International Journal of Comparative Sociology*, 58(5), 367–391. <https://doi.org/10.1177/0020715216665437>
- Coenders, M. (2001). Nationalistic Attitudes and Ethnic Exclusionism in a Comparative Perspective. An Empirical Study of Attitudes towards the Country and Ethnic Immigrants in 22 Countries (Vol. 78, pp. 1–277).
- Coenders, Marcel, and Peer Scheepers. 2003. “The Effect of Education on Nationalism and Ethnic Exclusionism: An International Comparison.” *Political Psychology* 24: 313–343. doi: 10.1111/0162-895X.00330

- Cribari-Neto, F., & Da Silva, W. P. (2011). A new heteroskedasticity-consistent covariance matrix estimator for the linear regression model. *AStA Advances in Statistical Analysis*, 95(2), 129–146. <https://doi.org/10.1007/s10182-010-0141-2>
- Csanyi, P. (2020). Impact of Immigration on Europe and its Approach towards the Migration (European Union States VS Visegrad Group Countries). *Journal of Comparative Politics*, 13(2), 4-23. <https://www.proquest.com/scholarly-journals/impact-immigration-on-europe-approach-towards/docview/2416481842/se-2>.
- Davies, I., & Blalock, H. M. (1967). towards a Theory of Minority-Group Relations. *British Journal of Sociology*, 18, 463. <https://doi.org/10.2307/588680>
- Dražanová, L. (2022). Sometimes it is the little things: A meta-analysis of individual and contextual determinants of attitudes towards immigration (2009–2019). *International Journal of Intercultural Relations*, 87, 85–97. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2022.01.008>
- Dražanová, L., et, F. (2022b). Understanding differences in attitudes to immigration: A meta-analysis of individual-level factors (No. 2235). *Kiel Working Paper*.
- Drazanova, Lenka. (2017). Education and Tolerance: A Comparative Quantitative Analysis of the Educational Effect on Tolerance. 10.3726/b10889.
- ESS Round 10: European Social Survey Round 10 Data (2020). Data file edition 1.2. Sikt – Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. doi:10.21338/NSD-ESS10-2020.
- Finseraas, H., Skorge, Ø. S., & Strøm, M. (2018). Does education affect immigration attitudes? Evidence from an education reform. *Electoral Studies*, 55, 131-135.
- Goldstein, J., & Peters, M. E. (2014). Nativism or Economic Threat: Attitudes towards Immigrants During the Great Recession. *International Interactions*, 40(3), 376–401. <https://doi.org/10.1080/03050629.2014.899219>
- Gonnot, J., Dražanová, L., & Brunori, C. (2020). Global trends and continental differences in attitudes to immigration: thinking outside the Western box. European University Institute. DOI: 10.2870/071254
- Gorodzeisky, Anastasia. 2011. “Who are the Europeans that Europeans Prefer? Economic Conditions and Exclusionary Views Toward European Immigrants.” *International Journal of Comparative Sociology* 52: 100–113. doi: 10.1177/0020715210377158
- Grande, E., Schwarzbözl, T., & Fatke, M. (2019). Politicizing immigration in Western Europe. *Journal of European Public Policy*, 26(10), 1444–1463. <https://doi.org/10.1080/13501763.2018.1531909>
- Green-Pedersen, C., & Otjes, S. (2019). A hot topic? Immigration on the agenda in Western Europe. *Party Politics*, 25(3), 424–434. <https://doi.org/10.1177/1354068817728211>

- Hainmueller, J., & Hiscox, M. (2007). Educated Preferences: Explaining Attitudes Toward Immigration in Europe. *International Organization*, 61(2), 399–442. doi:10.1017/S0020818307070142
- Hainmueller, J., & Hiscox, M. J. (2010). Attitudes towards Highly Skilled and Low-skilled Immigration: Evidence from a Survey Experiment. *American Political Science Review*, 104(1), 61–84. <https://doi.org/10.1017/s0003055409990372>
- Hainmueller, J., & Hopkins, D. J. (2014). Public Attitudes towards Immigration. *Annual Review of Political Science*, 17(1), 225–249. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-102512-194818>
- Hayes, A. F. (2013). Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A Regression-Based Approach. <https://ci.nii.ac.jp/ncid/BB1323391X>
- Hellwig, T., & Sinno, A. H. (2017). Different groups, different threats: public attitudes towards immigrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(3), 339–358. <https://doi.org/10.1080/1369183x.2016.1202749>
- Hjerm, M. (2001). Education, xenophobia and nationalism: A comparative analysis. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27(1), 37–60. <https://doi.org/10.1080/13691830124482>
- Hjerm, M., & Nagayoshi, K. (2011). The composition of the minority population as a threat: Can real economic and cultural threats explain xenophobia? *International Sociology*, 26(6), 815–843. <https://doi.org/10.1177/0268580910394004>
- Hoxhaj, R., & Zuccotti, C. V. (2021). The complex relationship between immigrants' concentration, socioeconomic environment and attitudes towards immigrants in Europe. *Ethnic and Racial Studies*, 44(2), 272–292.
- Huntington, S. P., & Dunn, S. R. (2004). Who are we?: The challenges to America's national identity. Simon and Schuster
- Hyman, H. H., & Wright, C. R. (1979). Education's lasting influence on values. *International Migration Outlook 2018*. (2018). In *International migration outlook*. Organization for Economic Cooperation and Development. https://doi.org/10.1787/migr_outlook-2018-en
- Janmaat, J. G. (2006). Popular conceptions of nationhood in old and new European member states: Partial support for the ethnic-civic framework. *Ethnic and Racial Studies*, 29(1), 50–78. <https://doi.org/10.1080/01419870500352363>
- Jetten, J., Spears, R., & Manstead, A. S. R. (1996). Intergroup norms and intergroup discrimination: Distinctive self-categorization and social identity effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(6), 1222–1233. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.71.6.1222>
- Jones, F. R., & Smith, P. L. (2001). Diversity and Commonality in National Identities: An Exploratory Analysis of Cross-National Patterns. *Journal of Sociology*, 37(1), 45–63. <https://doi.org/10.1177/144078301128756193>

- Kohn, H. (1946). *The Idea of Nationalism, a Study in Its Origins and Background*. *The Jewish Quarterly Review*, 37(1), 99. <https://doi.org/10.2307/1452557>
- Krastev, I. (2017). The Refugee Crisis and the Return of the East-West Divide in Europe. *Slavic Review*, 76(2), 291–296. <https://doi.org/10.1017/slr.2017.77>
- Kunovich, R. M. (2004). Social structural position and prejudice: an exploration of cross-national differences in regression slopes. *Social Science Research*, 33(1), 20–44. [https://doi.org/10.1016/s0049-089x\(03\)00037-1](https://doi.org/10.1016/s0049-089x(03)00037-1)
- Kunovich, R. M. (2009). The Sources and Consequences of National Identification. *American Sociological Review*, 74(4), 573–593. <https://doi.org/10.1177/000312240907400404>
- Kuzio, T. (2002). The Myth of the civic state: A critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 25(1), 20–39. <https://doi.org/10.1080/01419870120112049>
- Lahav, G. (2004). Public Opinion towards Immigration in the European Union. *Comparative Political Studies*, 37(10), 1151–1183. <https://doi.org/10.1177/0010414004269826>
- Larsen, C. P. (2017). Revitalizing the 'civic' and 'ethnic' distinction. Perceptions of nationhood across two dimensions, 44 countries and two decades. *Nations and Nationalism*, 23(4), 970–993. <https://doi.org/10.1111/nana.12345>
- Mincu, Monica. (2009). Myth, Rhetoric, and Ideology in Eastern European Education: Schools and Citizenship in Hungary, Poland, and Romania. *European Education*. 41. 10.2753/EUE1056-4934410103
- Polavieja, J. G. (2016). labor-market competition, recession and anti-immigrant sentiments in Europe: occupational and environmental drivers of competitive threat. *Socio-economic Review*, mwwo02. <https://doi.org/10.1093/ser/mwwo02>
- Quinley, H. E., & Glock, C. Y. (1979). *Anti-semitism in America*. Transaction Publishers.
- Raijman, Rebeca, Moshe Semyonov, and Peter Schmidt. (2003). "Do Foreigners Deserve Rights? Determinants of Public Views Towards Foreigners in Germany and Israel." *European Sociological Review* 19: 379–392. doi: 10.1093/esr/19.4.379
- Reeskens, T. and Hooghe, M. 2010. 'Beyond the civic–ethnic dichotomy: investigating the structure of citizenship concepts across thirty-three countries', *Nations and Nationalism* 16, 4: 579–597
- Semyonov, M., Raijman, R., & Gorodzeisky, A. (2006). The Rise of Anti-foreigner Sentiment in European Societies, 1988–2000. *American Sociological Review*, 71(3), 426–449. <https://doi.org/10.1177/000312240607100304>
- Semyonov, Moshe, Rebeca Raijman, and Anastasia Gorodzeisky. (2008). "Foreigners' Impact on European Societies: Public Views and Perceptions in a Cross-National Comparative Perspective." *International Journal of Comparative Sociology* 49: 5–29. doi: 10.1177/00207152070888585

- Shulman, S. (2002). Challenging the civic/ethnic and west/east dichotomies in the study of nationalism. *Comparative Political Studies*, 35(5), 554–585. <https://doi.org/10.1177/0010414002035005003>
- Stubager, R. (2008). Education effects on authoritarian–libertarian values: a question of socialization. *British Journal of Sociology*, 59(2), 327–350. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2008.00196.x>
- Tilly, C. (1994). States and nationalism in Europe 1492?1992. *Theory and Society*, 23(1), 131–146. <https://doi.org/10.1007/bf00993675>
- Toygür, İ., & Benvenuti, B. (2016). The European response to the refugee crisis: Angela Merkel on the move. IPC Mercator Policy Brief.
- van der Waal, J., Achterberg, P., Houtman, D., de Koster, W., & Manevska, K. (2010). ‘Some are more equal than others’: economic egalitarianism and welfare chauvinism in the Netherlands. *Journal of European Social Policy*, 20(4), 350–363. <https://doi.org/10.1177/0958928710374376>
- Verkuyten, M. (2009). Support for multiculturalism and minority rights: The role of national identification and out-group threat. *Social Justice Research*, 22(1), 31–52. <https://doi.org/10.1007/s11211-008-0087-7>
- World Economic Outlook database, October 2022. (2022a, oktober 11). IMF. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/October/download-entire-database>
- World Migration Report 2022. (2021). In World migration report . . . Wiley. <https://doi.org/10.18356/9789292680763>
- Yack, B. (2012). Nationalism and the moral psychology of community. University of Chicago Press

Over de auteurs

Chris Goossens heeft zijn bachelorsdiploma Sociologie behaald aan de Universiteit Utrecht en neemt momenteel een sabbatical om van de Filipijnen naar Pakistan te reizen. Gedurende dit jaar oriënteert hij zich op masteropleidingen die hij na zijn reis wil gaan volgen. Zijn specifieke interessegebieden omvatten interculturele samenwerking, conflicthantering en immigratie.

Jan-Willem Simons is promovendus aan de afdeling Sociologie van de Universiteit Utrecht/ICS. In zijn proefschrift onderzoekt hij vanuit een sociaal-netwerk perspectief hoe sociale normen affectieve polarisatie tussen etnische groepen beïnvloeden.